MUSTAMLAKACHILIK TUSHUNCHASI VA UNING ASORATINING TARIXIY-FALSAFIY VA BADIIY TALQINI

Ziyadullayeva Dilafro‘z Narzulla qizi
CHDPU o‘zbek adabiyotshunosligi
kafedrasi tayanch doktoranti
tel: +99888 877 18 03

Annotatsiya Mazkur maqolada mustamlakachilik siyosatining uzoq muddatli va tizimli oqibatlari millat taqdiri, ma’naviy-ruhiy olami hamda badiiy adabiyotdagi talqini nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Shuningdek, antik davrdan to sovet totalitar tuzumigacha bo‘lgan bosqichlarda xalqlar boshiga tushgan fojialar, postkolonial nazariya asoslari hamda milliy o‘zlikni saqlab qolish va tarixiy xotirani tiklash g‘oyalarining badiiy-estetik ifodasi ilmiy-nazariy jihatdan yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: Millat taqdiri, mustamlakachilik asorati, totalitar tuzum, tarixiy xotira, ma’naviy bo‘hron, milliy o‘zlik, internalizatsiyalashgan qaramlik.

Аннотация В данной статье с точки зрения судьбы нации, духовно-нравственного мира и интерпретации в художественной литературе анализируются долгосрочные и системные последствия колониальной политики. Также научно-теоретически освещаются трагедии, выпавшие на долю народов с античных времен до советского тоталитарного режима, основы постколониальной теории, а также художественно-эстетическое выражение идей сохранения национальной идентичности и восстановления исторической памяти.

Ключевые слова: Судьба нации, колониальное угнетение, тоталитарный режим, историческая память, духовный кризис, национальная идентичность, интернализированная зависимость.

Abstract This article analyzes the long-term and systemic consequences of colonial policy from the perspective of the nation's destiny, its spiritual and psychological world, and its interpretation in fiction. Furthermore, it scientifically and theoretically examines the tragedies experienced by peoples from antiquity to the Soviet totalitarian regime, the foundations of postcolonial theory, and the artistic-aesthetic expression of the ideas of preserving national identity and restoring historical memory.

Keywords: Destiny of the nation, colonial oppression, totalitarian regime, historical memory, spiritual crisis, national identity, internalized dependency.

Adabiyotshunoslik va postkolonial nazariyada mustamlakachilik tushunchasi shunchaki hududlarni bosib olish yoki siyosiy bo‘ysundirish jarayoni sifatida talqin etilmaydi. Bu hodisa butun boshli millatning tafakkuri, madaniyati, tili va ma’naviyatini yo‘q qilishga qaratilgan uzoq muddatli, tizimli siyosat sifatida baholanadi. Mustamlakachilik tushunchasi insoniyat sivilizatsiyasi bilan birgalikda yashab kelmoqda. Jahon adabiyotshunosligida mustamlakachilik va uning asoratlari haqidagi manbalar antik davr adabiyotidan beri mavjud. Xususan, buyuk Rim tarixchisi Publiy Korneliy Tasit o‘zining "Agrikola" nomli asarida Rim imperiyasining Britaniyadagi mustamlakachilik siyosatini va uning mahalliy aholi uchun fojiali oqibatlarini ko‘rsatib bergan. Asarda Britaniya qabilasi boshlig‘i Kalgakning Rim istilochilariga qarshi aytgan mashhur nutqi orqali mustamlakachilikning asl qiyofasi ochib beriladi:

«Ular dunyoni talon-toroj qilib, hamma narsani payhon qilganlaridan so‘ng, dengizni topa olmay, yerlarni qidiradilar. Agar dushman boy bo‘lsa – ular ochko‘z, agar kambag‘al bo‘lsa – hokimiyatparastdirlar... Ular o‘g‘rilik qilishni, qirg‘in qilishni, talon-toroj qilishni yolg‘on nomlar bilan “imperiya” yoki “hukmronlik” deb ataydilar; va vayronaga aylantirib, buni “tinchlik” deb ataydirlar».[1:45]

Tasit qalamiga mansub bu satrlar qadimgi davrlardayoq bosqinchilik siyosatining asl mohiyati — zo‘ravonlikni tinchlik niqobi ostida poymol qilishdan iborat bo‘lganini ko‘rsatadi. Asrlar o‘tib, bu siyosat yanada takomillashdi va XIX–XX asrlarga kelib klassik mustamlakachilik shaklini oldi. Endilikda imperiyalar nafaqat yerlarni, balki xalqlarning tarixiy xotirasini, milliy o‘zligini ham tortib olishga kirishdilar. Shu boisdan ham zamonaviy postkolonial adabiyotshunoslik mustamlakachilikning nafaqat siyosiy-iqtisodiy, balki ruhiy va madaniy asoratlarini fosh etishni o‘z oldiga bosh maqsad qilib qo‘yadi.

Postkolonial nazariyaning asoschilaridan biri Eduard Said o‘zining mashhur "Orientalizm" asarida ta’kidlaganidek, g‘arb imperiyalari yoki markaziy tuzilmalar o‘z hukmronligini o‘rnatishda nafaqat geografik hududlarni, balki "sharq" yoki "chekka hudud" haqidagi noto‘g‘ri, qaram tushunchalarni ham ongimizga singdiradi:

«Mustamlakachilik faqatgina jismoniy zo‘ravonlik yoki ma’muriy boshqaruv bilan cheklanmaydi; u markaz va periferiya o‘rtasidagi tafakkur shakllarini, madaniy diskursni ham o‘z nazoratiga oladi».[2:12]

O‘zbek adabiyotshunosligida ham mustamlakachilik va uning asorati mavzusi millatning o‘zligini yo‘qotmaslik, til va ruhiyat tushunchalari bilan bog‘liq holda asrlar davomida tahlil etilmoqda. Xususan, VIII asrda Arab xalifiligining Movarounnahrni zabt etishi mintaqada ulkan sivilizatsion o‘zgarishlarni keltirib chiqardi. Bu jarayon bir tomondan islom dinining kirib kelishi va yuksak ma’rifiy

uyg‘onishga asos solgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mahalliy qadimiy madaniyat, yozuv va urf-odatlarga nisbatan keskin tazyiqlar bilan kechdi.

Abu Rayhon Beruniy o‘zining "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida arab sarkardasi Qutayba ibn Muslimning mahalliy madaniyatni yo‘q qilishga qaratilgan siyosatini achinish bilan eslaydi. Beruniy xorazmliklarning yozuvi, tili va olimlarini qanday qilib qirishgani haqida yozar ekan, mustamlakachilikning ilk bosqichidagi madaniy genotsid fojiasini va uning millat ma’naviyatiga yetkazgan zararini ochib beradi:

«Qutayba Xorazm yozuvini yaxshi biladigan, ularning rivoyatlarini saqlovchi va bu ilm-fanni o‘rgatuvchi kishilarni halok etdi, tubdan yo‘q qilib yubordi. Natijada bu ishlar qorong‘ulikka botib ketdi, islom davridagi xalqlarning tarixi haqida haqiqatni bilib bo‘lmay qoldi».[3:48]

XIII asrda Chingizxon boshchiligidagi mo‘g‘ullar istilosi Movarounnahrni qon va vayronagarchilikka g‘arq qildi. Bu bosqin jismoniy qirg‘inlardan tashqari, xalq tafakkurida ulkan ruhiy tushkunlik — muvozanatning mutlaq buzilishini keltirib chiqardi. Shaharlar vayron bo‘lib, ilm-fan markazlari o‘tga tashlandi. Bu davr fojiasi o‘sha davr solnomalari va mumtoz adabiyotda, xususan, Mahmud Koshg‘ariy va Nosiruddin Rabg‘uziy asarlarida, shuningdek, keyingi davr tarixiy dostonlarida aks etdi. Zahiriddin Muhammad Boburning "Boburnoma" asarida ham mo‘g‘ullar istilosining asoratlari va temuriylar davridagi uyg‘onish jarayonlari qiyosiy tarzda yoritilib, xalq boshiga tushgan og‘ir sinovlar tahlil qilinadi:

«Chingizxon Movarounnahrni olg‘on vaqtda... har shahar va elga muncha balo va ofatlar tushdi».[4:24]

XVI asr boshlarida Temuriylar saltanati o‘rniga Shayboniylar sulolasining kelishi mintaqada yangi siyosiy tuzumni yuzaga keltirdi. Muhammad Solihning "Shayboniynoma" dostonida aks etganidek, bu davr mustamlakachilik emas, balki sulohiy almashinuv va madaniy muvozanatni saqlashga intilish davri sifatida xarakterlanadi.

«Keldi Shayboniyg‘a davru saltanat, Bo‘ldi elga yor ul vaqti nasib va adolat».[5:112] Bu davr adabiyotida mustamlakachilik emas, ko‘proq sulolaviy almashinuv, davrlar kesishmasidagi ma’naviy izlanishlar va madaniy muvozanatni saqlashga intilish ustun turadi.

XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab Chor Rossiyasining Turkistonni bosib olishi hamda uning mantiqiy davomi bo‘lgan XX asr Sovet totalitar tuzumi o‘zbek xalqi taqdiriga eng og‘ir, tizimli va niqoblangan mustamlakachilik asoratlarini olib keldi. Avvalgi harbiy istilolardan farqli o‘laroq, rus-sovet imperiyasi o‘lka xalqlarini faqat jismonan bo‘ysundirish bilan cheklanmay, ularni iqtisodiy qaram qilish, milliy ongni transformatsiya qilish, til va dinni yo‘q qilish siyosatini yuritdi. O‘zbek

adabiyotshunosligida mustamlakachilik asorati deganda, eng avvalo, mana shu davr millat taqdirida keltirib chiqargan ma’naviy bo‘hron va ruhiy sindirilishning badiiy in’ikosi tushuniladi. Sovet mustamlakachiligi "baynalmilalchilik", "xalqlar do‘stligi" va "ma’rifatparvarlik" kabi soxta shiorlar ostida milliy o‘zlikni yemirishga qaratilgan xavfli siyosatni olib bordi.

Bu davr fojiasi milliy adabiyotimizda jadidchilik harakati namoyondalarining asarlarida o‘zining haqqoniy fosh etilishini topdi. Jadidlar mustamlakachilikni millatni ma’naviy, madaniy va iqtisodiy jihatdan yo‘q qilishga qaratilgan fojia deb baholadilar. Jumladan, Vadud Mahmud o‘zining 1924 yilda yozilgan "Mustamlakachilik o‘z yo‘lida" nomli maqolasida imperiya siyosatining asl mexanizmlarini ochib berib, xalqning o‘z ixtiyori bilan rivojlanish huquqidan mahrum etilishini shunday ta’riflaydi:

«Bir yoqdan bir mamlakat o‘zi o‘z ixtiyori bilan o‘smasa, unda iqtisodiy tarmog‘i hosil bo‘lmaydir. Chunki u mamlakatning boyligi uchun ishlaniladir, ...»[5:7]

Sovet davri tazyiqlariga qaramay, jadidlar qoldirgan meros mustamlakachilik asoratining asl mohiyatini ko‘rsatdi. Milliy ongni sindirish va tarixdan judo qilish inson ruhiyatidagi muvozanatni izdan chiqardi.

Mustaqillik davri o‘zbek adabiyotshunosligida totalitar tuzum, mustamlakachilik va uning fojiali oqibatlari tanqidiy-tahliliy ruhda o‘rganilib, yetakchi olimlar tomonidan ilmiy muomalaga kiritildi. Xususan, adabiyotshunos S. Quronov o‘zining tadqiqotlarida mustaqillik davri romanchiligida shaxs erkinligining cheklanishi va mustamlakachilik keltirib chiqargan ma’naviy tanglik masalalarini ilmiy jihatdan tahlil qilib, sovet mafkurasi singdirgan biryoqlama qoliplardan voz kechish zaruratini asoslab bergan.

Professor I. G‘aniyevning ilmiy qarashlariga ko‘ra, mustaqillik davrida yaratilgan epik asarlarda milliy o‘zlikni anglash va tarixiy xotirani tiklash masalasi yangi bosqichga ko‘tarilgan. Mustamlakachilik davrida qurbon qilingan ziyolilar taqdiri, vatanjudalik va qatag‘on motivlari milliy travmani davolashning ilmiy-estetik vositasi sifatida baholandi. Bu kabi ilmiy-nazariy yondashuvlar mustamlakachilik siyosatining xalq ma’naviy olamiga yetkazgan og‘ir asoratlarini adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan xolis ochib berishga xizmat qiladi. Shu bois, bugungi postkolonial yondashuv millat taqdirini anglash, tarixiy xotirani tiklash va ichki qullik kompleksidan xalos bo‘lish g‘oyalarini yoritishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqot natijalariga ko‘ra, mustamlakachilik siyosati faqatgina geosiyosiy hududlarni o‘zlashtirish yoki iqtisodiy resurslarni talon-toroj qilish bilan cheklanmay, balki xalqlarning tili, madaniyati, tarixiy xotirasi hamda milliy o‘zligini

yemirishga qaratilgan tizimli va uzoq muddatli transformatsiya jarayoni ekanligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslandi. Antik davrdan boshlab to sovet totalitar tuzumigacha bo‘lgan tarixiy bosqichlarning qiyosiy tahlili imperatorlik markazlari tomonidan qo‘llanilgan zo‘ravonlik mexanizmlari va ularning o‘zbek xalqi ma’naviy olamiga yetkazgan fojiali oqibatlarini ochib berdi.

Postkolonial nazariya tamoyillari va mumtoz hamda zamonaviy manbalar asosida olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mustamlakachilikning eng xavfli asorati tashqi siyosiy-iqtisodiy qaramlikdan tashqari, jamiyat ongida shakllanadigan "internalizatsiyalashgan qaramlik" (ichki qullik kompleksi) va ma’naviy bo‘hronlardan iboratdir.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, o‘tmishning og‘ir sinovlari va mustamlakachilik asoratlarini xolis ilmiy-falsafiy idrok etish, tarixiy xotirani tiklash hamda zamonaviy postkolonial metodologiyalar asosida tadqiqotlarni davom ettirish milliy tafakkur erkinligini ta’minlash va ma’naviy xavfsizlikni mustahkamlashda muhim nazariy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Quronov S. Romanda inson. – Andijon: Ilmiy bitiklar, 2024. – B. 45–48.
2. G‘aniyev I. Mustaqillik davri o‘zbek romanchiligida tarixiy xotira va milliy o‘zlikni anglash konsepsiyasi // O‘zbek tili va adabiyoti jurnali. – 2022. – 3-son. – B. 12–19.
3. Karimov B. Badiiyat nuri. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2020. – B. 112.
4. Tasit P. K. Agrikola. – Moskva: Nauka, 1989.
5. Said E. W. Orientalism. – New York: Pantheon Books, 1978. – B. 7–9.
6. Beruniy A. Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar. / Tanlangan asarlar. 1-tom. – Toshkent: Fan, 1968. – B. 48.
7. Ziyovuddinov Z. Boburnoma: Tarixiy-geografik sharhlar. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – B. 45.
8. Bobur Z. M. Boburnoma. – Toshkent: O‘qituvchi, 2008. – B. 24.
9. Muhammad Solih. Shayboniynoma. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008. – B. 112.
10. Vadud Mahmud. Mustamlakachilik o‘z yo‘lida // “Maorif va o‘qituvchi” jurnali, 1924.